

Pál József

A KÖLTŐ HALÁLÁTÓL A MŰ MEGSZÜLETÉSÉIG

(A *Commedia* első harminc éve)

Dalla morte del poeta alla nascita dell'opera (I primi anni della Commedia)

In uno scriptorium veneziano ha visto la luce, tra il 1343 e il 1354, il Codex Italicus I, il più riccamente illustrato codice dantesco di questo primo periodo, che si trova nella Biblioteca dell'Università ELTE di Budapest. È un'edizione comune dell'Università di Verona e dell'Università di Szeged. Il codice originale si compone di 82 pagine di pergamena, di formato 33 x 25 cm. Dal 1r al 78v contiene le tre grandi cantiche della *Commedia*, di cui omette alcuni brani. L'analisi filologica del testo terrà impegnati gli studiosi nei prossimi anni, ma alcune delle sue caratteristiche sono già chiare. Non è riconducibile alle tradizioni già conosciute. Il testo in molti luoghi differisce dall'antica vulgata, e dalla versione canonica. L'articolo colloca questa edizione che contiene anche molti elementi dialettali veneziani, nella storia dei codici copiati prima del 1355 (la data della versione di Boccaccio). Forse possiamo azzardare l'ipotesi che, anche se nel testo ci sono chiaramente molti errori, in alcuni punti il codice di Budapest può risultare più vicino all'intenzione poetica dell'autore. A questo proposito viene analizzato il famoso verso dell'*Inferno* (v. 127) dove al posto del gelo (comunemente conosciuto) sta cielo.

Szegednek mindig kiemelkedő helye volt a hazai Dante-kutatásokban és a firenzei költő magyarországi megismertetésében. A szegedi tanár Babits Mihály még Fogarasra való áthelyezése előtt, 1908 augusztusában írt levelében számol be Juhász Gyulának itáliai élményeiről, s arról, hogy magyarra akarja fordítani a *Commediát*, azért is, mert az eredetivel összehasonlítva Szász Károlyé rossz. A szegedi egyetemen ugyan csak 1936-ban kezdődött el az italianisztika tanszéki formába szervezett oktatása, de már Kolozsvárott is tanítottak olasz irodalmat, s ezen belül döntő súllyal Dante költészetét. A tanszék¹ létrejöttét (1936) megelőzően Rómában publikálta monumentális művét az olasz-magyar irodalomtörténeti kapcsolatokról az alapító tanszékvezető, Várady Imre, aki mélyrehatóan foglalkozott Dante magyarországi hatásával². Az őt hivatalában követő Koltay-Kastner Jenő szintén kitűnő dantista volt; számos értékes tanulmányt írt a firenzei költőről³. Előadá-

¹ Az Olasz Tanszék és az itt folyó kutatások történetéről ld. *Annuario. Studi e documenti italo-ungheresi. Tra magiaristica e italianistica: cultura e istituzioni*. A cura di József Pál. Roma-Szeged, 2005. pp. 262.

² Emerico Várady, *La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria*. Roma, 1934.

³ Ezek részletes felsorolása, *Ideali del Rinascimento*. A cura di Éva Vigh. Szeged, 1986. A Koltay-bibliográfia pp. 195–240 (összeállította: Kecskeméti Jánosné); illetve Szabó Tibor, *Megkezdett öröklét. Dante a XX. századi Magyarországon*. Budapest, Balassi, 2003. (Bibliográfia és névmutató).

sainak, szemináriumainak hallgatói közül néhányan a mai magyar dantisztika jól ismert képviselői, fontos tanulmánykötetek szerzői (Kelemen János, Kaposi Márton, Szabó Tibor). Kaposi József 1911-es alapműve⁴ folytatásaként írta meg Szabó Tibor Dante magyarországi jelenlétének XX. századi történetét, Kaposi Márton pedig napjaink kutatásairól számolt be elemző tanulmányában az ismert olasz szakfolyóirat⁵ hasábjain. Az Olasz Tanszéken, majd az Irodalomtudományi Doktori Iskola olasz programjában végzett és védte meg *Dante Alighieri „Isteni színjáték. Pokol” – Babits Mihály fordítása* című filológiai-textológiai disszertációját 2007 áprilisában Mátyus Norbert.

A kritikátörténet bemutatása mellett azonban a hazai Dante-kutatásoknak volt egy másik fontos adóssága is.

1877-ben egy magas rangú török delegáció vonattal Budapestre szállított 35 igen értékes kódexet, közöttük azt is, amelyik azután az Egyetemi Könyvtárban a *Codex Italicus* 1. jelzetet kapta. A budapesti átadás előtt az Isztambulból érkező politikusok, hivatalnokok Szegeden szálltak meg, ahol az egész város méltó ünnepségben részesítette azokat, akik hazaszállították Mátyás könyvtárából a török hódoltság kezdetén elvitt 34 korvinát és a *Commediát*⁶. Az utóbbi, az 1v-n lévő oszmán török margináliák szerint Nagy Szulejmán idején került a topkapi szerájba, majd, 330 évvel később, II. Abdülhamid Han Magyarország Tudományegyetemének ajándékozta, 1877. április 9-én⁷. (Nem tudunk arról, hogy a padisah anyagi vagy bármilyen más ellentételezést kért volna a könyvek visszaszolgáltatásáért.)

De pontosan mikor kerülhetett Budára (Visegrádra?) a Dante-kódex, amely a legrégebben írt és illusztrált könyv ma Magyarországon (az időben valamivel megelőzi mind az *Anjou Legendáriumot*, mind a *Képes Krónikát*). A kérdéssel kapcsolatban a kutatók két magyarázattal szolgálnak. Az egyik verzió szerint az 1343 és 1354 között Velencében készült könyv⁸ hadisarcként Nagy Lajos király idején került magyar tulajdonba, a másik elképzelés későbbre teszi ezt az időpontot. Mindkettő

⁴ Kaposi József, *Dante Magyarországon*, Bp. Révai-Salamon, 1911. pp. 229.

⁵ Kaposi Márton, *Ricerche su Dante in Ungheria nel secondo millennio. „L’Alighieri”*. 24 (2004) pp. 119–137.

⁶ 2001-ben emlékkötet jelent meg az eseményről: Erődi Béla, *Csok jása! A török küldöttség látogatásának emlékkönyve*. Bp. Magyar-Török Baráti Társaság, 2001.

⁷ A margináliákról ld. Berta Árpád tanulmányát, pp. 49–50.

⁸ A tanulmánykötet hosszú szakmai vitát lezárva nyelvészeti-filológiai összhangzó érvek alapján erre az időszakra teszi a szöveg leírásának az idejét. Ugyanakkor a művészettörténeti kutatások két eltérő koncepciót mutatnak: szintén velencei miniatúra-készítő mellett érvel Giorgio Fossaluzza (pp. 51–85), míg Prokopp Mária szerint (pp. 41–49) a képeket magyarországi királyi festőműhelyben is megalkothatták. Andrea Dandolo művészeti pártoló dózse vagy Nagy Lajos király lehetett a megrendelő.

az észak-itália Emo családnak a mű elején jól látható címeréből (1r) indul ki. Az egyik verzió szerint az 1379-es győztes chioggiai csata után magyar fogságba eső Pietro Emo mentette ezzel is magát. A másik: az Emo-család közel egy évszázaddal későbbi tagja, Giovanni 1465-ben mint velencei követ hozhatta Mátyás királynak Dante *Commediáját* (ismerve a király műveltségét és könyvgyűjtő szenvedélyét). Tény azonban, nincs megfellebbezhetetlen bizonyíték egyik koncepció mellett sem.

Valószínűbb azonban a korábbi adat, amely mellett nem nehéz közvetett érveket találni. Dante ugyan egyáltalán nem lelkesedett a nápolyi Anjou-csaláért, II. Károlyról, *Jeruzsálem Sántájáról* meglehetősen negatív képet festett az *Paradicsom* XIX. énekében (vv.127–129), de a család magyar ágát kivonja az általános ítélet alól. Sánta Károly Magyarországi Máriától (IV. Béla unokájától) született fiával, az akkor 24 éves Anjou Martell Károlyval Dante 1294-ben személyesen is találkozott Firenzében (vagy Sienában), sőt a firenzei politikus és költő ugyanebben az évben a nápolyi udvarban is járt követségben. Magyarország fiatalon elhunyt címzetes királyáról még negyedszázaddal később többször is meleg szavakkal tesz említést a *Paradicsomban* (VIII. 64–66, XIX. 142–143). Dante aggodalommal figyelte az Árpád-ház kihalását követő évek zűrzavaros eseményeit, s nagy reményeket fűzött a monarchikus politikai rendet megteremtő Károly Róbert uralkodásához. *Caroberto* Mária unokája, Dante fiatalon elhunyt barátjának a fia volt.

Károly Róbert, és fia, Nagy Lajos uralkodása idején vált általánosan ismertté Európa-szerte a *Commedia*, amely éppen a magyar uralkodók érdeklődésének homlokterében lévő területeken a legismertebb, szinte szakrális erővel rendelkező, a másolatok nagy száma miatt viszonylag könnyen hozzáférhető világi alkotás lett. Nehéz elképzelni, hogy Anjou királyaink nem akarták volna megszerezni ezt a népszerű könyvet, amely nemcsak a fiatalon elvesztett apáról (vagy Nagy Lajos esetében nagyapáról) emlékezik meg meleg szavakkal, de még költői legitimációt is nyújt a „rendteremtéshez” és az uralkodásukhoz.

AZ ELSŐ DANTE-KÓDEXEKRŐL⁹

„Petrarcát úgy látjuk magunk előtt, hogy dolgozószobájába visszavonulva beszélget barátaival, az *auktorok* kézírataival; ezeknek nagy szám-

⁹ A kérdésre vonatkozó legfontosabb szakirodalom: Giorgio Petrocchi, *L'antica tradizione manoscritta della Commedia*. „Studi Danteschi” XXXIV (1957), pp. 7–126. Peter Breiger – Millard Meiss – Charles S. Singleton, *Illuminated Manuscripts of the Divine Comedy*. 2 vols. Princeton, 1969, illetve a jelenleg 827 tételből álló http://www.danteonline.it/italiano/codici_indice.htm tud a budapesti kódexről.

ban való megvásárlását a család hatalmas gazdagsága lehetővé tette számára. Számos, Petrarca keze jegyét viselő kódex ismert, de egyetlen egy kéziratról sem tudunk, amely Dantéhoz tartozott volna, egyetlen egy sorról sem, amely az ő kezétől származott volna. Őt inkább a campaldinói csata könnyűlovasságának tagjai között képzeljük el; inkább a pártokra szakadt város kemény küzdelmeiben közvetlenül részt vevők között tűnik fel, miközben halljuk a váratlan szegénység által a száműzetés keserű kenyérének elfogadására kényszerült *exul immeritus* tiltakozását...¹⁰

A *Convivio*ban a száműzött, mások könyörületére szoruló hét gyermekes¹¹ apa megrázóan őszinte szavakkal vall fájdalmasan megélt szegénységéről: „Valóban vitorla és kormány nélküli hajó voltam, amelyet különböző kikötőbe, öbölbe és partvidékre sodort a fájdalmas szegénység támasztotta tikkasztó szél.” Úgy érezte, a rajta jól látható, megalázó szegénység még a műveinek értékét is csökkentheti: „Sokak szemében másként mutatkoztam, mint amilyen alakban hallomás után elképzelték, nemcsak személyem alacsonyodott le előttük, hanem minden már kész, illetve megírásra váró művem értéke is csökkent” (I.3)¹². Dante nagyon kevés értékes tárggyal rendelkezhetett, nem tudjuk bizonyosan, melyek voltak a saját tulajdonú könyvei, semmilyen szilárd ismeretünk nincs könyvtáráról, amely akkor a gazdagság jele lehetett volna.

¹⁰ Gian Paolo Marchi előadása a Dante-kódex veronai bemutatóján, 2006. november 8-án. Pál József fordítása.

¹¹ Feleségétől, Gemma di Manetto Donatitól született gyermekek feltehetően atyai névadása említésre érdemes, hiszen jól kifejezik a költő teológiai, politikai orientációját. Az öt fiú Bernardo (Vergilius és Beatrice után Mária misztikus teológusa vezeti Dantét Jézus könyörületes anyjához, majd Isten látására), Alighiero (Itáliában nem ritka a családnév keresztnévként való megismétlése az utolsó betű egyes számba tételével), Eliseo (a család több száz évvel korábban Rómából Firenzébe költöző legregibb, ismert őse), a „vérvonalat” tovább vivő Pietro és Jacopo – ők a teológiai erényekhez kapcsolhatók. A lányok közül az Imperia a világi birodalmi ambíciókra utalhat, az apáca hivatást választó Beatrice (eredeti keresztnéve Antonia volt?) pedig a Mű női főhősére, az égi boldogsághoz vezető imádott tökéletességre. A közel harminc generációt összekapcsoló, máig „zöldellő” teljes családfát ld. A Codex-kiadás második kötetében, p. 33. (Más, esetleg nem törvényes gyermeke is lehetett Danténak, pl. a legidősebbnek tekintett de bizonytalan származású Giovanni.)

¹² Dante Alighieri, *Összes művei*. Budapest, 1965. A *Vendégségből* vett idézetek (p. 162) eredetiben: Veramente io sono stato legno senza vela e senza governo, portato a diversi porti e foci e liti dal vento secco che vapora la dolorosa povertade; e sono apparito a li occhi a molti che forseché per alcuna fama in altra forma m'aveano imaginato, nel conspetto de' quali non solamente mia persona inviliò, ma di minor pregio si fece ogni opera, si già fatta, come quella che fosse a fare.

Éles ellentét feszül az életutat kísérő szegénységre visszavezethető hiány és a mű szinte viharos gyorsaságú terjedése, a *Commedia* számos kódex-másolata között. A *Bibliát* leszámítva nincs még egy könyv, amelyet olyan nagy számban másoltak és illusztráltak volna a XIV. század második felében, mint Dantéét, a kódexek mind világi (városi), mind rendi (eleinte főleg ferences) *scriptorium*okban és festőműhelyekben készültek. Nincs közöttük azonban olyan (fennmaradt) változat, amelyet Dante maga írt vagy diktált volna, vagy amelyet mint szerző látott vagy javított volna, sőt még olyan sincs, amely valamiképpen közvetlen filológiai kapcsolatba lenne hozható az eredeti kézirattal.

A „harmadik generációs” másolatok közül viszont néhány már fennmaradt. A Dante halálától, 1321-től 1355-ig tartó időszak alatt keletkezettek alkotják az *első hagyományt*. A *Pokol* és a *Purgatórium* kópiája már 1313 és 1318 között elterjedt, a *Paradicsomé* 1321-től, miután a költő Jacopo nevű fia (Boccaccio szerint) egy álom segítségével megtalálta az utolsó *Cantica* befejező tizenhárom énekét¹³. A kéziratok sokszor pontatlan szövegváltozatokat közöltek, melyek filológiai szempontú osztályozása önmagában is nehézségekbe ütközik, ugyanis számos hibás változat látott napvilágot. A másolók ritkán álltak a helyzet magaslatán, gyakran nem értették pontosan a szöveget, kihagytak számukra fölöslegesnek tűnő részeket, értelmezték és többször megváltoztatták az eredeti verseket. A kézirat másolásokkal szinte egy időben születettek a magyarázatok, amelyek főleg tartalmi, gyakran teológiai¹⁴ helyekre vonatkoztak.

Az interpretációk, majd a *lectura Dantis*ok soha véget nem érő sora magáéval a költőével kezdődik. Dante minden szempontból *poeta doctus* volt: a tudományos szemlélettel is megfigyelt valóságot több alkalommal kétféle módon is megjelentette. Egyszer elvont, költői formában, versben, másszor közvetlenül, racionálisan és szisztematikusan, értekezésésként előadva. Az utóbbi a dolgokat és jelenségeket önmagukban, ahogyan a megfigyelő ember számára feltűnnek, „statikus” vagy epikus mivoltukban mutatja. A költő viszont mozgásba hozva, élettellel telítve, drámaian. A drámaiság, a közvetlen jelenlét vagy részvét (teológiai szempontból a teremtés és megváltás részesévé válás) meghaladja a külső valóság leírását. A nézőből, az olvasóból szereplő, sőt részben alkotó lesz. Dante a *szent költemény* révén volt képes Aquinói Tamás aprólékosan kidolgozott, világmagyarázó *Summa Theologiae*ja fölé emelkedni. Ami a *doctor angelicus*nál leírt, az a *Commediában* megjelentett.

¹³ Dante a művét hat–nyolc énekenként „Can Grabde della Scala úrnak küldötte el..., s csak miután ez látta, csak akkor készített róla másolatot...” Giovanni Boccaccio, *Dante élete*. In: *Művei I–II*, Budapest, 1975. p. II. 678.

¹⁴ Dantét sírversén Giovanni del Virgilio „nagy teológusnak” nevezi.

A kettős, voltaképpen egymást kiegészítő megismerés és ábrázolás igénye Danténál nem korlátozódott az Ég és Föld közreműködésével létrejött műre. A *Convivio* könyveiben a bevezető költemények után kezdődik az adott problémakör részletes, filozófiai kidolgozása. Ugyanígy járt el, ha a költői világ működésének a bemutatásáról volt szó. A *Vita nuova*-ban a szonettek, a canzonékat hosszú prózai fejtegetések követik, amelyekben a költő a lehető legsokrétűbben elemzi a poétikai és tartalmi-történeti megoldások miértjét és mikéntjét. Ahogyan a hitet tudással, úgy a költészetet magyarázatokkal kell alátámasztani: Dante több alkalommal igyekszik kulcsot adni költeménye helyes értelmezéséhez. A *Convivio*-ban (II. I.)¹⁵ a középkorban használatos négy jelentésréteget alkalmazza saját művére, a 13. episztolában¹⁶ műfaj-történeti és hermeneutikai problémákat világít meg ismét költeménye kapcsán, amelynek célja, hogy az élőket ennek az életnek a nyomorúságos állapotából elvezesse a boldogság állapotába (*removere viventes in hac vita de statu miserie et perducere ad statum felicitatis*). A levél második része sorról sorra kommentálja a *Paradicsom* első énekének elejét, végül az Isten látása leírásának lehetetlenségéről közöl rövid nyelvfilozófiai értekezést.

A nagy művészi erővel és hatással rendelkező, hamarosan igen népszerűvé váló mű megértését azonban a rendkívül összetett tartalom, a klasszikus mitológiai, filozófiai, teológiai és kortárs politikai vagy hétköznapi utalások rendszere nehézzé tette még a literátusok számára is. Az elkészült kódexekben gyakran a költemény szövege (vagy egyes énekei) elé külön előszókat, illetve a sorokhoz és tercínákhoz szorosan kapcsolódva az egyes lapokra margináliákat vagy posztillákat helyeztek el, amelyeken a kommentátorok az adott részt magyarázták. A kiadások története itt egyben a kommentárok története is.

A *Commedia* első, Dante halála után közvetlenül leírt, valószínűleg hiteles, de elveszett „kiadása” a harmadik (?) fiú, a szintén költő Jacopo nevéhez fűződik (*Chiose*¹⁷ di Jacopo figliuolo di Dante Alighieri sopra alla *Commedia*), aki 1322 májusában ajánlotta azt halálával atyja jótevőjének, Guido da Polentának. Az ifjú Alighieri mentgetni igyekezett az apját, akit Firenzében halálra ítélték¹⁸. Talán az apologetikus

¹⁵ Dante, i.m. pp. 185–186.

¹⁶ Dante, i.m. pp. 508–509.

¹⁷ Jacopo verset is írt és 51 tercínában összefoglalta a *Commedia* felosztását és anyagát. A *chiose a commenti* helyett áll. A szó igei alakját, (*chiosar*) maga Dante használja, amikor arról beszél Brunetto Latinnak, hogy Beatrice majd magyarázni fogja mindannak az értelmét, amit ő az első két könyvben (*Pokol*, *Purgatorium*) leírt, *Pokol*, XV. 88–90.

¹⁸ 1315-ben Dantét fiaival együtt ítélték (távollétükben) halálra, bár ez nem vonatkozott családjának női tagjaira. Az ítélet közel kétszáz évig érvényben volt, csak a harmadik Dante Alighieri kérésére törölték el 1494. december 31-én, valószínűleg Angelo Poliziano költő közbenjárására.

szándék is közrejátszhatott abban, hogy magyarázni is akarta a köznyelven született, s így elvileg sokak számára olvasható és érthető költeményt. A *Proemio* szerint a magyarázat azzal a céllal készült, hogy „a híres firenzei filozófus és költő, Dante Alighieri által a világnak újabban átadott egyetemes gyümölcsöt jobban tudják ízlni azok, akikben a természetes világosság tudományos megismerés híján ragyog. Én Jacopo, Dante fia, anyanyelvű prózában szeretném bizonyítani megértésének mély és hiteles részét”¹⁹. A *chiosatore* először a fő részek felosztásáról (*divisione*), majd főleg a bűnökről értekezett az egyes lapok szélén, bemutatva szó szerinti és allegorikus jelentésüket a költeményben. A vállalkozás a családi közelség (amire nagyon kevés konkrét utalás történik) miatti nagy elvárásoknak nem felelt meg, mivel, úgy látszik, meghaladta a fiú intellektuális képességeit. A többé-kevésbé rendszeres exegézis az *Inferno*val abbamaradt ugyan, de az igényt nyilvánvalóan és határozottan jelezte²⁰. (Jacopo a Boccaccio által leírt nagy pestisjárványban 1349 májusa előtt meghalt.)

A költő halálát követő másfél évtized kiadásai-exegézisei közül Jacopo della Lana vulgáris nyelven, 1323 és 1328 között írt teljes *Commento*ja bír nagy jelentőséggel: a bolognai származású, de Velencében élt magyarázó figyelme kiterjedt a teológiai, poétikai vonatkozásokra, az allegóriával kapcsolatos kérdésekre (a tropologikus és anagogikus értelemről viszont alig esik szó). Legtöbbet azonban a Dante által említett valóságos, mitológiai és bibliai történetek hosszú és részletező bemutatásával foglalkozik. A rövid költői utalás apropóján a magyarázó hosszan elmeséli, szinte önálló novella formájában, a felidézett eseményeket, gyakran pontatlanul. VIII. Bonifác és Szép Fülöp összeütközése történetének elmondásakor például az olvasó arról értesül: a pápa megszegyenyítése (pofonütés Anagniban) után „annyira a falba verte a fejét, hogy meghalt”. A filológiai szempontból sokszor pontatlan magyarázói narráció bőségesen árad, helyenként önálló életre kel, nem csökkentve azonban ezzel a *Commedia* népszerűségét és terjedését. Jacopo della Lana tett először kísérletet arra, hogy ne csak a nehezen érthetőnek gondolt helyeket magyarázza, hanem szisztematikusan az egész művet. A főfejezetek és a *cantók* elé (bővebben a hatodik énektől) bevezetőket, tartalmi összefoglalókat helyezett, amivel máig gyakorolt hagyományt teremtett. Ezekben tematikai szempontból felosztotta („in questo capitolo fa l'autore menzione di cinque cose” stb), majd részenként tárgyalta és magyarázta az így felállított egységeket. Az *Inferno*ra és a *Purgatorióra* vonatkozó magyarázatait a Maestro Galvano által másolt, a firen-

¹⁹ Luigi Rocca, *Di alcuni commenti della Divina Commedia composti nei primi vent'anni dopo la morte di Dante*, Firenze, 1891. p. 8.

²⁰ Luigi Rocca, *Dante, la vita, le opere, le grandi città dantesche.*, Milano, 1921. p. 331.

zei Biblioteca Riccardiana által őrzött, *Riccardiano 1005*. kódex tartalmazza. (Gutenberg felfedezése, 1455, után Lana *Commedia* kommentárjai jelentek meg először nyomtatásban: Velence, Vindelino di Spira, 1477²¹).

Jacopóéra, főleg Lanáéra (és másokéra: Graziolo²² Bamboglioli, 1324, Frate Guido, –1330) támaszkodik az a toszkán nyelvű *Commento*, amely az utódokban talán a legnagyobb elismerést váltotta ki. Ezt a magyarázatot a nagy tekintélyű firenzei Crusca akadémia tagjai 1621-ben egyszerűen *Ottimónak* nevezték el, szerzője valószínűleg Andrea Lancia, firenzei jegyző, ismert irodalomnépszerűsítő. A *Legjobb* kommentár írója 1333 és 1340 között dolgozott ezen az exegézisen, amelyet kitűnő toszkán dialektusban írt meg. Megemlíti, hogy ő is Firenzében élt és személyes kapcsolatban állt Dantéval, akinek politikai nézeteit is osztotta. A mű elsősorban költemény („ciò che dice l'autore seguita poesia”), s ekként kell értelmezni. A *Commedia* száz énekére kiterjedő magyarázata minden ide vonatkozó ismeretet igyekszik felhasználni, s csak nagyon kis részben tartalmaz eredeti elemeket. A korábbi négy-öt kódex magyarázó anyagát rendszerezte, összefoglalta, („alcuno dice”, „questa chiosa è tratta di diverse chiose”, questa è una chiosa dell'Autore medesimo” stb.), kritikai elemzés alá vonta, korrigálta, megszerkesztette (néha ütköztette is őket egymással), s az ott találtakhoz általában csak kiegészítő megjegyzéseket tett. Így ez lehet az első modern értelemben vett, szinte önálló irodalomtudományi részterületté vált jegyzet apparátus készítés, amely a korábbi ismeretek minél szélesebb körét idézi, s csak korlátozott mértékben (vagy egyáltalán nem) eredeti. Az *Ottimo* szinte mindazt tartalmazza, amit a műről az első húsz év alatt írtak. Az *Inferno*-magyarázatokat tartalmazó legrégebb fennmaradt, egyébként teljes kiadás az 1330-as, 1340-es évekből származó *Palatino 313* (Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale).

A remény teológiai erény allegorikus alakjáról nevét kapó Alighieri fiú munkáját bátyja, az elsőszülött Piero (Pietro) folytatta. A latinul 1340–41-ben írt kommentár jóval nagyobb erudícióval készült, mint öccséé, s a *Commentarium* bizonyos elemeiben máig élő hagyományt teremtett. Nem pusztán a homályos helyeket magyarázta, hanem kijelölte a későbbi Dante kritika néhány alapelemét: a klasszikus költőkhöz való viszonyt, a történeti Beatrice melletti tanúskodást, stb. Kiigazította az időközben megjelent más kommentárok (Guido da Pisáé, 1350-ből)

²¹ Maga a költemény 1472-ben egyszerre három városban is napvilágot látott nyomtatásban: Folignóban (Johann Numeister ed Evangelista Angelini, április 11; Mantovában (Georg e Paul von Butzbach; ?) és Velencében (Federico de Conti, július 18.) az április 11-i számát az *editio princeps*nek.

²² Az *Inferno* VII. 89. magyarázatot így kezdi: „Il Cancelliere di Bologna, Graziolo chiosò sopra queste parole”. Rocca, i.m. p. 245.

„doktrinális” és allegoria-értelmezési hibáit vagy fogyatékoságait. Értelmezése kiinduló pontja apja Can Grande della Scalához írt, általunk már idézett episztolája. A *Proemió*ban Piero hat területen (*subiectum, agens, forma, finis, libri titulus, genus philosophiae*) folytatott, az okok vizsgálatára irányuló kutatást jelölte meg a költeményben magyarázott legfontosabb feladatának. („*Causa efficiens in hoc opere... Dantes Aligierii de Florentia, gloriosus theologus, philosophus et poeta*” – ebben a sorrendben!) A *forma tractandi* részben hét jelentésszintet különít el (*literalis, historicus, apologeticus, metaphoricus, allegoricus, tropologicus, anagogicus*). Piero kommentárja szinte folyamatos idézet gyűjtemény, a Biblián és Arisztotelészen kívül nagy szerepet kapnak az egyházatyák, s az antik költők, akiket Dante fia kitűnően ismert. Ugyanakkor ő sem foglalkozott részletesen atyja életének az eseményeivel, a többi szereplő sorsával, apjához való viszonyokkal.

A kommentárokat egyáltalán nem tartalmazó másolatok igényes elkészítése is megkövetelte az értelmezés minimumát, s nemcsak a (fő)fejezetek elé írt rövid tartalmi ismertetések okán. Szerzői autográf vagy egyértelműen hitelesnek elfogadott szöveg híján ellenőrizetlenül sok és egymástól gyakran nagyon különböző változat terjedt el Toscanában és Észak-Itáliában. Valamilyen módon rekonstruálni kellett a szöveg eredeti(nek gondolt) alakját. Ehhez minél több változat ismeretére, s ezek összehasonlító elemzésére volt szükség, ahogyan ezt az *Ottimo* szerzője valóban példásan megtette. Az eltérő helyek közötti választás eredménye már önmagában is bizonyos mértékű értelmezést jelentett. Az egyik filológus *amanuensis*, Forese Donati –, aki 1330 október közepétől 1331 január 30-ig dolgozott azon a nagy tekintélynek örvendő *editio variorum*on, amely a „Mart” nevet kapta – találó kifejezése szerint „*fideliter exemplando ... ex diversis aliis*”²³. (Az eredeti kódex elvesztett, a 16. századi firenzei dantista, Luca Martini – innen a név – ismertette meg.) Fennmaradt viszont a „Triv” (*Trivulziano 1080*)²⁴, amelyet egy másik szorgalmas kopista, Francesco di Ser Nardo da Barberino írt le 1337-ben. A „hiteles és biztos” firenzei kézirat mindhárom canticájának a kezdete díszítve van, az iniciais N (Vergilius kézen fogva vezeti Dantét), P (D. és V. hajóban), L (Mária megkoronázása).

Az 1330-as és '40-es években további kódexek születtek: *Landiano 190* (Iacopo Alighieri és Bosone da Gubbio rímes *capitoli riassuntija*ival, Antonio Fermo, Marche tartománybeli másolóra visszavezethető tájnyelvi elemekkel, Biblioteca Comunale

²³ Ernesto Milano, *Testimonianze dantesche*, Modena, 2000. p. 102.

²⁴ Biblioteca dell'Archivio Storico Civico e Trivulziano, Milano. Másik példánya 1347-ből az ugyancsak Ser Nardo da Barberino kezétől a *Gaddiano 90 sup.* 125. (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana)

Passerini Landi, Piacenza, 1336), *Ashburnhamiano* 828 Medicea Laurenziana, Firenze, 1335, „*L'antichissimo*”), *Cortonese* 88 (Co', Biblioteca Comunale, Cortona), *Codice 1005* (Rb, Biblioteca Riccardiana, Firenze), *Codice 46* (Gv, Biblioteca Venturi Ginori Lisci, Firenze, 1337), *Hamilton* 203 (*Ham*, Deutsche Staatsbibliothek, Berlin, 1347, Pisában egy Tomazo nevű íródeák írta). A Ga „Florentiá-”ban született, méghozzá egy olyan másoló üzemben, amely az 1350-es, '60-as években működött. A másolók egységes betűformákkal dolgoztak és a lapok hasonló képi megjelenítésére törekedtek. Az itt készült kódexeket nevezik a kéziratok Százasközpontjának (*Dante de Ciento*).

CODEX ITALICUS I.

Mint fentebb utaltunk rá, a kézirat az egyik velencei *scriptorium*ban keletkezett 1343 és 1354 között, a művészetpártoló Andrea Dandolo dózse idején. A gazdagon illusztrált (tudunkkal minden korábbinál gazdagabban) *Codex Italicus 1*, amely a ELTE Egyetemi Könyvtárban található, hasonmása 2006. november 8-án jelent meg Veronában, a veronai és a szegedi egyetem közös kiadásában. A kódex nyolcvankét 33 x 25 cm pergamen lapból áll. Az 1r-től 78v-ig a *Commedia* három nagy énekét tartalmazza, sok helyen azonban kimaradtak hosszabb-rövidebb részek. A szöveg alapos filológiai vizsgálata a közeljövő feladata, néhány jellemzője azonban már most megállapítható. Nem köthető közvetlenül egyetlen egy ismert hagyományhoz, kódexhez sem. A szöveg sok helyen eltér az *antica vulgatától*, illetve a mű később elterjedt „kanonikus” változatától. Jelentős mennyiségű velencei tájnyelvi elemet is tartalmaz. Első rátekintésre jól látszik, hogy néhány ponton a budapesti kódex által kínált kifejezés állhat közelebb a szerzői szándékhoz, s nem az, amelyik általánosan elfogadottá vált.

Íme egy *felix culpa*: Dante a *Pokol* második énekének végén (vv. 127–131), hosszú belső viaskodás után, a vállalkozás minden nyilvánvaló képtelensége ellenére, hallgatva Vergilius tanácsára végül úgy dönt, elindul a túlvilági utazásra. A döntést véglegességét a következő hasonlattal közli:

Quali fioretti dal notturno gelo,
chinati e chiusi, poi che 'l sol li 'mbianca,
si drizzan tutti aperti in loro stelo,
tal mi fec'io di mia virtude stanca,

Babitsnak annyira tetszett ez a hasonlat, illetve annak általa készített magyar fordítása, hogy külön kitér rá *Dante fordítása* (1912) című műhelytanulmányában²⁵.

Mint kis virág, mely fagyos éjszakában
Hajlott és zárt, s mihelyt naptól fehér lett,
nyílvá szárán emelkedik magában:
A fáradt virtus bennem úgy feléledt.

Az idézet első sora végén rímhelyzetben valamennyi *Commedia* kiadásban a *g(i)elo* szó vagy annak fordítása jelenik meg. (A Babits által idézett francia kiadásban is, *froidure*.) A budapesti kódexben ugyanitt viszont a *cielo* (ég, égbolt) szerepel.

Dante saját tudományos meggyőződésén túlmenően teológiai okokból is következetesen ragaszkodott ahhoz, hogy a teremtett világot és annak működését költői metaforáiban, hasonlataiban mindig pontosan használja és idézze. Dante állandóan és nagy gonddal próbálgatta realitás érzését, esetenként még a filozófiai hagyománnyal szemben is, mint például tette ezt a vízzel kapcsolatban, *Vita a vízről és a földről* veronai előadásában. Asztronómiai ismeretei a mai tudományos felfogás szerint is tökéletesen megállják a helyüket: túlvilági utazásának ideje a költemény csillagászati utalásai alapján pontosan rekonstruálható²⁶.

Az Ég és Föld közreműködésére számító költő (ezen kívül) sohasem használt olyan hasonlatot, amelyben a természeti utalás tartalma ellentétes lenne a költőiével, s különösen nem egy reá nézve olyan fontos helyen, mint végső elhatárolásának a közlése. Az *éjszakai ég* alatt, a fény hiányakor számos virág lehajtja a fejét, majd a kelő Nap sugaraira felemeli. Ugyanez a fényszimbolizmus figyelhető meg a *Purgatoriumban* is, ahol éjszaka leáll minden mozgás. A hegy teteje felé ható emelkedés csak akkor lehetséges, ha világít a Vezető, Krisztus jelképe, a Nap. (A *conditio humanát* bemutató középső részben Dante megdöbbenő következetességgel négy hajnalt és három alkonyt írt le. Az utolsó hajnal után, a földi, majd az igazi Paradicsomba lépve többé már sohasem alkonyodik, ettől kezdve már nincs a létnek olyan pillanata, amelyben ne lenne ott Krisztus.)

A „fagyos” hasonlat megragadóan szép (ezért is élhetett több száz éven keresztül), költőibb, mint az *éjszakai égre* való egyszerű utalás. Dante a döntő különbséget

²⁵ Babits Mihály *Művei. Esszék és tanulmányok I–II.* Budapest, 1978. pp. 277–278.

²⁶ A témáról szóló számos tanulmány közül Paolo Pecoraróéra hivatkozunk: *Le stelle di Dante. Saggio d'interpretazione di riferimenti astronomici e cosmografici della Divina Commedia*, Roma, 1987. 452. Illetve magyarul: Ponor Thewrewk Aurél, *Divina astronomia. Csillagászat Dante műveiben.* Magyar csillagászati Egyesület, Budapest, 2001.

akarta bemutatni az el nem indulás és az elindulás állapota között. A folyamat két stádiuma a *poi* (majd) szóval van elválasztva: a participiumos szerkezet a lezárt múlt mozdulatlanságára utal, *chinati*, *chiusi*, majd egy többes szám harmadik személyű visszaható ige (*si drizzan*, felegyenesednek) a kis virágok állapotának megváltozását, új állapotba kerülését, a reményteli jövőt jelenti. Mindez a körülményeknek, a természeti-isteni erő mozgásának köszönhető. A jelzős szerkezetű *éjszakai ég* múlttá válik, az ellentétébe lép át: a Nap megvilágítja a kis virágokat. A mikrokozmoszban a *zárt* ellentéte a *nyílt*, a *lehajlottnak* a *felegyenesedett*. A makrokozmoszban az ismert változat szerint csak a jelző (*notturmo*) állna szemben az igével (*imbianca*, megvilágítja, fehérre teszi), a *gelo* nem. A fagyhoz, a jéghez éppen nem a sötétség, hanem a fehérség asszociálódik. Így a *jég* nem jelentene radikális változást az éjszaka és a nappal, a bűnben megmaradás és az Isten látás reménye között. Az *ég* esetében viszont megvalósul az állapotok közötti diametrális ellentét, és tökéletesen szimmetrikussá válik az egyéni és az egyetemes.

A *Codex Italicus 1* művészettörténeti jelentősége is nagy. Az *Infernó*hoz 73 színes illusztráció készült, a *Purgatoró*hoz 21 és 5 rajz, 26 ablak üresen maradt, a *Paradisóban* 51 miniatura számára fenntartott négyzet maradt üresen. Giorgio Fossaluzza szerint a miniatúrák szoros rokonságot mutatnak más, Andrea Dandoloéhoz kapcsolódó munkával, így többek között a Szent Márk székesegyház számára készített *Epistolarió*val (Velence, Biblioteca Marciana), a *Promissione del doge Andrea Dandolo*val (Velence, Museo Civico Correr), a *Capitolare dei consiglieri*vel (Velence, Archivio di Stato). A *Purgatorium* öt miniatúrájának elkészült a rajz vázlata, a többi vignetta üresen marad. Ide a szöveg másolója (?) instrukciókat írt a festő számára (pl. *in lo ciel iiii stelle*, *Purgatorium*, I. 37, az égen négy csillag, 29r; vagy „két angyal a levegőben, Dante térdel, Vergilius beszélget velük”, 30r). Mindhárom iniciáléban Dante alakja látható, őt a festő következetesen drapp színű ruhában és (általában piros színű) sapkában ábrázolja. A Dante ikonográfiából jól ismert sas orr a miniatúrákon nem tűnik jellemző vonásnak. A képeken Vergilius szakállt visel és zöld köpeny van rajta, az ő sapkája is legtöbbször piros.

A *Commedia* jelenlegi szövegének kialakításában, az eredeti költői szándék és kifejezések rekonstruálásában Giovanni Boccaccióé a legfőbb érdem. Ő nemcsak versekben, nemcsak a *Trattatello in laude di Dante* című életrajzában, és nemcsak az 1373 október 23-án Firenzében kezdett három hónapig tartó *Commedia* felolvasásával és magyarázatával, amelynek első 17 énekéig jutott, szolgálta és magasztalta a nagy elődöt, hanem textológiai, filológiai, sőt másolási tevékenységgel is²⁷. Az

²⁷ A kérdésről legújabban lásd: *Dante e Boccaccio. Lectura Dantis Scaligera*. A cura di Ennio Sandal, Roma–Padova, Antenore, 2006. pp. 235.

egész antik hagyományt átértelmező kitűnő filozófia- és irodalomtörténész²⁸ egy 1351-ben készült másolatra tett szert (Toledói Városi Könyvtár, ms. 104 6, ma: Biblioteca Vaticana, két *codici Chigiani*²⁹, *Vat*), ebből két vagy három példányra is. 1359-ben (esetleg már 1351-ben) az egyiket Forese Donatival, az említett *Mart* szerzőjével elküldte Petrarcának Avignonba. A hozzá csatolt *Ytalie iam certus honos* kezdetű híres költeményében Boccaccio dicsérte a címzettet, de azt javasolta neki, hogy olvassa Dantét is, aki a klasszikus költőkkel azonos rangban van³⁰. Petrarca válaszában³¹ megvédi magát az ellen a vád ellen, amely szerint irigysége miatt (*purgatio ab invidis obiecte calumnie*) nem tetszik neki Dante költeménye (akinek a nevét egyébként egyszer sem írja le). Sőt, elismeri nagyapja és atyja barátjának érdemeit. A köznyelvi költészetben kétségkívül övé a pálma (*vulgaris eloquentie palma, ... miror ego illum et diligo, non contemno*), de az igazi poézis, állította, mégiscsak latin nyelvű. (Boccaccio mélyen elgondolkozott a nemes tartalom és annak mozgó-pusztuló nyelven való megfogalmazása közötti ellentétben. Ennek eredménye lehetett hosszú elmélkedése a teológia és a költészet, a költő és a pap közös eredetéről³² a Dante életrajzban.) Boccaccio háromszor is lemásolta a *Commediát*, először 1355-ben – ezzel véget ért az *első hagyomány*.

²⁸ Boccaccio kezétől származik az 1360-as években keletkező *Riccardiano 1035* (Firenze, Biblioteca Riccardiana). Elegendő itt utalnunk Boccaccio *De Genealogiis deorum gentilium* (1365) című művére.

²⁹ Carlo Delcorno, *Gli scritti danteschi del Boccaccio*. In: *Dante e Boccaccio*. i.m. pp. 109–137.

³⁰ „Ytalie iam certus honos, cui tempora lauro / romulei cinxere duces, hoc suscipe gratum / Dantis opus doctis, vulgo mirabile, nullis / ante, reor, simili compactum carmine seclis;” Boccaccio, *Opere latine minori*. A cura di Aldo Francesco Massèra. Bari, Laterza, 1928. A *Carminum quae supersunt* III. A Francesco Petrarca. p. 96.

³¹ Petrarca, *Opere*. Firenze, Sansoni, 1975. *Familiarium rerum*, XXI. 15. pp. 1127–1134. Ad Iohannes de Certaldo, *purgatio ab invidis obiecte calumnie*.

³² A Dante-életrajz két fejezete: *Kitérés a költészet eredetére és A költészet védelme*, Boccaccio, i.m. pp. 659–667.